

HOGYAN? TANÍTSUNK (MÉG) ALKOTMÁNYJOGOT?

A fenti kérdésre adandó válaszban nehéz mereven szétválasztani a felsőoktatás helyzetét, a jogi oktatást és az alkotmányjog megítélését, egyáltalán létét és közeli jövőjét. Csányi Vilmos szerint arra való a jó egyetem mint intézmény, hogy miközben egy konkrét szakma művelésére jogosít az elvégzése, valójában egy általános szemléletet adjon, amely sokféle területen hasznosítható. „Aki azt hiszi, hogy az ipar szakember szükségleteihez kell igazítani az egyetemi oktatást, annak fogalma sincsen az egyeteméről, a kultúráról és a társadalomról. Az egyetemen azért vannak szakok, hogy az oktatókat valamiképpen szétosszuk, de mindegyikben azonos értékek átadása folyik, és az értékek nem azonosak egy-egy konkrét szak ismeretanyagával. Az egyetem kultúráképző szervezet, ez a legfontosabb funkciója.”¹ Persze ahhoz, hogy ez az értékátadás a felsőoktatásban megvalósuljon, az intézménynek és az oktatóknak a saját értékeikkel kell tisztában lenniük – és persze aligha segít, ha a kormányzat például életkori limithez kötve képzelet el a tudás átadásának a hatékonyságát.

A kultúráképző funkció teljesítéséhez azonban „kontemplatív, szellemi [...] atmoszféra is kell, mely országunkban ma annyira hiányzik, hogy itt a tisztességes ember vagy politikus lesz, vagy kivándorol”² – jelentette ki egykor Bibó István. Ő gimnáziumi és egyetemi éveinek, sikereinek városában, Szegeden, a kolozsvári egyetemi át-, majd visszahelyezés után, deviáns tudósként, ezen a „büntetőtelepen” működött magántanárként 1940-től, miközben igen szkeptikus volt a tudományos pályával kapcsolatosan. A jogelmélet szegedi iskolájához tartozva – Horváth Barna tanítványaként – valójában nem méltányolta az öncélú spekulatív teoretizálást, ahogyan a manipulátor alkati szakértőket vagy a rendszer legfelső kasztjához tartozó tudós-elitet sem. A szociális lelkiismeret és a számkivetettek iránti szolidaritás jobban érdekelte, és ezért becsülte a közvetlen politikai cselekvést. Ugyanakkor egyetemi előadásain didaktikusan áttekintette a jogelmélet, a nemzetközi jog és a politikatudomány elméleteit, irányzatait, tisztázva az alapvető fogalmakat, történeti kérdéseket, amelyeket publikációiba nem így épített bele. Ezt éppen tanítványai feljegyzéséből, például az alkotmányjogi tanészék későbbi vezetője, Szentpéteri István lejegyzéséből lehetett rekonstruálni.³ Tehát, a nem szabályos

oktatói, kutatói pálya is része lehet az értékátadó, kultúráképző funkciónak. Igaz, mára a bibói gondolat parafrázisa úgy hangzana, hogy „aki ma még tisztességes, az biztosan nem politikus, hanem inkább emigráns, és mert nincs megfelelő szellemi atmoszféra, csak hatalom-technikus képzés folyik”.

Továbbra is Bibó idézve: *A tudomány a legáltalánosabb, igazolt ismeretek összessége* [ami annyit jelent, hogy] *a megismerésnek módszeres és kritikus útján törekszik a bizonyosság felé, s ebben különbözik a feltevésre, hitre vagy kinyilatkoztatásra alapított ismeretektől. Azonban az igazolt ismeretek között is csak a legáltalánosabb igazolt ismeretek összességét tekinthetjük tudománynak, s ebben különbözik a tudomány a gyakorlati ismeretektől, [...] a gyakorlati pályák ismereteitől, technikai fogásaitól, amelyek lehetnek igazolt ismeretek, azonban csak egy bizonyos szakma gyakorlati szükségleteihez kapcsolódnak, s hiányzik belőlük a gyakorlati, hasznossági szempontoktól független, általános érvényességre való törekvés.*⁴ Pedig a mai kormányzati törekvések fő okaként a költségvetési egyensúlyon túl (ld. a Széll Kálmán Tervben szereplő költségvetési kiadások lefaragását, a hallgatói és oktató létszámok harminc százalékos csökkentésével) a munkaerő-piaci igényeknek való sokkal nagyobb mértékű megfeleltetést nevezik meg. Bibó gondolatát folytatva, ez a jogi képzésben azért nem megvalósítható egyszerűen és más szakmákkal azonosan, mert „a jogi és közigazgatási pályákon magukon ugyan nem tudományos munka folyik, hanem gyakorlati jogász- és közigazgatási munka, azonban ezen a téren is, mint más szakmának a területén, általános, vagyis tudományos alapismeretek elsajátítása nélkül, a gyakorlati munka igen sekélyes és komolytalan marad.”⁵

A jogász- és közigazgatási munkák jövőjét meghatározza, hogy Magyarországon a multidiszciplinaritás elfogadása vagy tagadása, korlátozása felé haladunk-e. Még Európában sincs egységes rendszer, mert bizonyos uniós tagállamokban (pl. Franciaországban) a jogászok és könyvvizsgálók közös céget alkothatnak, és gazdasági érdekeik alapján nem csak a hagyományos szakmaközi együttműködést, de a cégen belüli vegyes tagságot és anyagi részesedést is biztosítják a nem jogász pályán mozgókkal. Másutt lehetnek lobbisták, ingatlanközvetítők és -kezelők, netán adósságkezelők is közös név alatt ügyvédekkel. Ahol ezt

nem engedélyezik, ott arra hivatkoznak, hogy az érdekek ütközése és a függetlenség ezt kizárja. Például, az ügyvéd az ügyfelét képviseli, szabadon vállalhat vagy utasíthat vissza egy ügyet, szellemileg és védőként tett kijelentései alapján is autonóm, míg egy könyvelő a számviteli szabályok révén inkább a közérdeket képviseli, és ritkán utasít vissza megrendelőt morális okból vagy érdekütközés miatt. Ebben a mérkőzésben a jogászi képzésnek is nagy szerepe van, például annak révén, hogy mennyire zárt a képzési tematika (pl. oktatnak-e szoroson nem a jogászi gondolkodáshoz szükséges tárgyakat, miként az USA-ban), piacositott-e a képzés, aminek révén nyilván nem lesz idegen a nem jogászi szakmákkal üzletfélként való együttélés (pl. egy közös cégben). Ha pedig a jogászok széles körben átveszik más szakmák megközelítését, akkor az előbb-utóbb társadalmi elvárássá válik, miként az Egyesült Államokban: a problémamegoldást és nem a konfliktusok feloldását tekintik a jogi munka lényegének.⁶ Magyarország még ellenáll ennek a deprofesszionizációnak, mert hagyományosan a szaktudást és a történeti, társadalmi alapozású tudást akarja átadni a jogászképzésben, amelyben az értékekhez és fogalmakhoz ragaszkodás miatt nem halad a különböző diszciplínák közeledése, integrációja. A társadalomtudományi, jogi teória és a praxis közti távolság csökkentése, netán egyfajta átjárhatóság vagy ezek ötvözése a majdnem ötéves (diploma előtti) elméleti és a hároméves (szakvizsga előtti) gyakorlati képzés felforgatásával járna. Persze, biztosan vannak hívei a minél több praktikus ismeret oktatásának, egyfajta jogász-technikusi képzésnek, amihez nem is kell kilenc szemeszter, öt tárgyat felölelő záróvizsga és a diplomamunka megvédése. Ezzel költségvetési kiadás (pl. oktatói bérek és hallgatói költségtámogatás) is megtakarítható lenne. Mégis a bolognai, kétciklusú képzésnek ellenálló osztatlan képzés fenntartása bizonyítja, hogy a diszciplináris, alapvetően dogmatikai képzés nem vált szét alap-és mesterképzésre, és nem csökkent a jogi gyakorlat ideje sem. Ugyanakkor ez a hagyomány szövegkötött jogértelmezést követő, a hatályos jogra és néhány jogelvre fókuszáló jogászokat termelt, akik számára a normatív, dogmatikai érvelés, a jogi értékek melletti elköteleződés és főleg a más jogrendszerek, az emberi jogok, az összehasonlító jog és az európai uniós jog iránti nyitottság nem elég erős. Ezt nem módosítja, hanem inkább az oktatási színvonalat csökkenti, hogy az oktatók egy része a gyakorlatban is kamatoztatja tudását, a piacról szerez jövedelmet, napi ismeretet. Mivel ez lényegében kényszer, hiszen a posztszocialista országokban az egyetemi fizetések messze el-

maradnak az elvárt jogászi, piaci fizetésektől, a másod- és sokadik állás nem kivételes. Az egyetemi finanszírozásért és színvonalért felelősök a források szűkülése miatt (a felsőoktatásra 2013-ban reálértéken a 2009. évinek az 56%-a jut⁷) nem küszöbölték ki, hogy hajszolt oktatók tanítsanak, ha a tudományos fokozatuk nem elég a megélhetésükhöz. Másfelől, a közfinanszírozású jogászképzés költségvetési korlátozása nemcsak a minőségi oktatói utánpótlást fékezi, hanem a képzésben a vívmánynak tekintett demokratizálódást is, ugyanis csökkenti a szegény(ebb) hallgatók bekerülését, a nagyobb merítési bázist és a társadalmi mobilitást.

„*A szabadsághoz organikusán hozzátartozik a félelemnélküliség, de egy változó, forradalmi társadalmi rend a legfélelemkeltőbb.*”⁸ Bibó e gondolata ma ismét aktuális, mert a hivatalos retorika szerint radikálisan szakítunk a nem szuverén múlttal, az alkotmánybírói jogfejlesztéssel, a nemzetközi jogi vállalásokkal és az európai uniós értékekkel a (fülke)forradalomban, új alaptörvénnyel és a közlekedési sebességhatárokat is túllépő, száguldó jogalkotással. De vajon kik és hol képezték a mai jogalkotókat? A lehetséges válasz, hogy talán nem is jogászok alkotják ezeket a pszeudonormákat. Esetleg külföldön jártak jogi egyetemre, vagy ha itthon, akkor a hazai, *jogi gondolkodásmódra szocializáló egyetemi képzés mondott csődöt?* Mert egyszerű iparosként, jogtechnikai zombiként ütnek össze szövegeket mindenféle szakmai autonómia, társadalomtudományi és dogmatikai ismeretek, a jog által közvetített értékek hiányában. Ha az utóbbi évek jogalkotására pillantunk, akkor elkönnyelhetjük, hogy a jogászképzést egyre többen úgy tekintik, mint az államvizsga és a szakvizsga letételéig eltöltött időszakot, amelynek eredménye a jog olyan tételezése, ami nem más, mint a hatalomgyakorlás módszerének mechanikus alkalmazása. Vajon a potenciális jogalkalmazók sikerebben sajátították el a jogi gondolkodásmódot? Képesek a morális konzekvenciák és a kontextus értelmezésére, a tételes szabályok absztrakcióiból egyedi esetekre szóló megoldások létrehozására? A kutatók szerint a bírák, a formalizmus (ragaszkodás a jogszabályok szövegéhez, a megszokott gyakorlatukhoz, a szűk kontextus, a jogi érvelés, indoklás logikai hézagossága, az ítéletek nyelvezetének igénytelensége és a szakmai zsargon mögé bujtatott kompetenciahiány) mellett idegenül mozognak az európai uniós normák és az alapjogok világában.⁹ Tisztelet a kivételnek.

Az 1989 előtt oktatott államjogi stúdium élettelenségéhez és hazugságaihoz képest – mivel a közjogi döntések és szabályozási tartalmak a népi demok-

rációban, a demokratikus centralizmus szerinti pártközpontban dőltek el – hatalmas élmény volt az alkotmányjog élő joggá válása. Az alkotmányos intézményeket számos jogeseten és politikai vitán keresztül be lehetett mutatni az oktatás keretében, ami megnövelte az e tárgykör iránti érdeklődést a hallgatók körében. Az alkotmányreform, a többfelvonásos alkotmányozás és módosítások, a sorra születő alapjogi szabályok, alkotmánybírói döntések, a népszavazások, a választások mind-mind hozzájárultak – kedvező és időnként lankasztó tapasztalatokkal – a hallgatók politikai és közjogi szocializációjához. Mára az alkotmányjogi képzés legalább két-két szemeszteres előadásban, gyakorlatban, továbbá a záróvizsga előtti komplex gyakorlatban ölt testet, sőt Szegeden mindez kiegészül az egy további szemeszteren keresztül, önálló tárgyként oktatót a jogalkotástannal. Ne feledkezzünk el továbbá a sokasodó évfolyam- és szakdolgozatokról, a tudományos diákköri munkákról, sőt, az Erasmus-programban részt vevő külföldi hallgatók idegen nyelvű oktatásának egyéni erőfeszítéseiről. Az alkotmányjog – a képzési követelmények részeként – záróvizsgatárgy, így a demokratikus jogállamiság magyarországi változatának kiépülése mellett a formális követelmények is segítettek e tárgy presztízsének növelését.

Ezzel ellentétes hatást vált ki a bolognai többciklusú képzésnek is ellenálló, osztatlan képzésben a hatalmasra duzzadt jog- és tananyag, amely szinte befogadhatatlan, és amelynek révén a hallgató elveszti az orientációs pontokat. A lopakodó szakosodás is megjelent a modulrendszer szelidebb vagy erőteljesebb erőszaka révén. A gyakorlati ismeretek számonkérését jelentő szakvizsga is egységes, és tartalmazza az alkotmányjogot, ám a jogászai munka a szakosodást (és a hallgatói érdeklődés, képességek jelentős különbségeinek figyelembe vételét) csak időlegesen tudja halogatni. Tudomásom szerint ma nincs napirenden az osztatlan képzés és az egységes szakvizsga reformja, esetleg hatékonyságát javító alternatíva kidolgozása. Vajon miért nincs legalább vita erről? Az elmúlt két évtized alatt megtöbbszörözött az ügyvédi kar tagjainak száma, a közigazgatás, a bíróság és az ügyészség létszáma is bővült, lényegében megszűnt a jogtanácsosi munkakör, de szélesedett a közjegyzők köre, a jogi oktatók száma, és növekedett a jogvégzettek által betöltött munkakörök mennyisége is (pl. rendőrök, újságírók, politikusok, esetében), a másoddiplomások száma is. Ez a jogterületek szerinti szakosodást indokoltá tenné, amely azzal járhat, hogy az alkotmányjog oktatását a jogi munka jellegének megfelelően lehetne differenciálni (óraszám és tartalom szerint egyaránt).

Miből kellene többet adni – a ma nyolc évig tartó, önálló munkára alkalmassá tevő jogi képzésben – a gyorsan változó, kritikailag fel nem dolgozott, inkoherens *tételes jog rovására*? Egyrészt ki kellene térni előadásokon és gyakorlati órákon a jogászság valós önképének, társadalmi szerepének, rétegződésének és a jogászsággal szembeni társadalmi elvárásoknak megfelelő *jogászai ethosz* kutatásokkal is alátámasztott bemutatására. Rámutatni, hogy a jogállam, a demokratikus közélet, a szólás és a véleménykifejezés szabadsága, a tolerancia és az életformák pluralitása, az emberi méltóság tisztelete nagyban múlik a jogászokon, ideértve munkájukat és szerepfelfogásuk szerinti magatartásukat. Ehhez vannak már adatok: például az ügyvédekről,¹⁰ a bírákról és ügyészekről,¹¹ sőt, a joghallgatók¹² értékrendjéről is, de vajon mit tudunk a jogi oktatókról azon túl, hogy hányan vannak, és milyen tudományos fokozatuk van? Mi lesz a nyugdíjazást, az egyetemi működés stabilitását és autonómiáját megroppantó intézkedések, a költségvetési zárolások, a kormányzati gyámkodás hatása? (A negyedik Alaptörvény-módosítás nyomán pl. tilos a nyugdíjast közalkalmazottként foglalkoztatni.) Feltehetőleg az (oktatói) elitcsere és/vagy az elitből való kizárás.

Többet kellene nyújtani az alkotmányjog számára fontos értékek átvétele érdekében minden olyan oktatási formából, amely *a hallgatók érzelmeit, társadalmi és szociális intelligenciáját, tudását megmozgatja*. A hagyományos frontális oktatás rovására, a dramatizált perek, a jogklinikák, a szimulált vitaestek és vetélkedők, esettfeldolgozások egyfelől a hallgatók közötti (a kreditrendszernek köszönhető) izolációt csökkentenék, továbbá erősítenék a kooperációs készségüket. Másfelől, ma eléggé elhanyagolt a képzésben a jogászai gondolkodásmód részét képező érvelési és különösen a kommunikációs technikák fejlesztése – egy verbális, a meggyőzésre épülő szakmában. A jogklinikai tapasztalatok¹³ alapján az absztrakt jogszabály egyedi ügyre alkalmazhatósága és különösen a közjogi rendszer fonákosságai tárulnak fel a hallgatók előtt, átélhetik a kompetenciahatárok átlépésének veszélyeit, a jogi nyelv elidegenítő hatását éppúgy, mint a társadalmi szolidaritás konkrét kifejeződését. Az alkotmányosság értékeinek átvételét a katarzis hatékonyan segíti, mert a hallgatók kognitív képessége eltérő.

Másféle tankönyv kellene, amely nem az éves jogszabályi változások követésére és a tételes jog duzzadására összpontosít, hanem időtálló fogalmi, dogmatikai kalauzként szolgálna a hallgatóknak, ideértve az emberi jogra és az alkotmányosságra, jogállamiságra, normakontrollra és jogvédelemre vonatkozó elve-

ket, követelményeket, amelyeket nemzetközi összehasonlásban tárgyalná. A tételes jog feldolgozását – a jogszabályok szövegét és elemző kritikáját – az előadásokon és gyakorlatokon lehetne elvégezni, de a jogszabályok jegyzékének frissítésével a hallgatóknak ezt nagyobb részben önállóan kellene teljesíteniük. Ugyanis a jogrendszerben eligazodást a tételes jog tankönyvi leírása nem segíti, mivel leszoktatja a hallgatókat arról, hogy minden egyes jogi normánál ellenőrizzék a hatályt és a kapcsolódó szabályokat. Ehhez pedig a számonkérésnek is igazodnia kellene: a tételes jogi szabályok, alkotmánybírói határozatok legyenek a hallgatók kezében, mert az a lényeg, hogy képesek legyenek a szerkezet és a fogalmak értő használatára, valamint a részletszabályok és a hivatkozások megtalálására. Az oktatást segíthetik klasszikus szerzőktől idézeteket tartalmazó szöveggyűjtemények, valamint – leginkább online – összegyűjtött hiperlinkek, forrásjegyzékek. A tankönyvbe mindez nem zsúfolható bele, mert elvész a lényeg. Ezzel a megoldással talán elérhető, hogy a végzősök legalább néhány szerző írását és jogszabályt eredetiben megismerjék, és ne a tankönyvet tekintsék a legfőbb jogforrásnak. A vizsgáztatás pedig ennek megfelelően nem a tételes szabályok memorizálására épülne, hanem a hallgatói vitakészséget, érvelést is igénylő hipotetikus és valódi jogesetekre, a hagyományos esszéjellel, kifejtős válaszokon kívül.

Ehhez több meghívott *külföldi* oktató is hozzájárulhatna, idegen nyelvű előadásokkal. Továbbá általánossá kellene tenni, hogy a hallgatók eltöltsenek egy szemesztert külföldi jogi karon, de nem a mai feltételek mellett,¹⁴ hanem valódi szaknyelvi fejlesztés és egy másik jogrendszer iránti nyitottság megalapozása céljából. Mivel érdemben tíz szemeszter alatt végeznek a hallgatók, ezt a külföldi félét az oklevelükben is feltüntethetnék, ami – a nyelvvizsga formalizmusán túl – jobban orientálná a leendő munkáltatókat.

Ehhez az *oktatóknak is változni kellene*, mert több időt igényelne egyrészt a tananyag és a tankönyvek, jegyzékek, forrásgyűjtemények átalakítása, másrészt a hallgatókkal való intenzívebb és munkára ösztönző kapcsolat. Az oktatókkal szembeni minőségi követelmények azonban csak akkor tisztességesek, ha azok nyugodt, kiszámítható munkakörülmények közt teljesíthetők. Hol vagyunk ma ettől? Mégis folytatni, sőt, javítani kellene az alkotmányos értékek hatékony közvetítését: azaz, *tanítsunk a jövőben is alkotmányjogot, de másként és mást*. Ugyanis 1927-ben Felix Frankfurter már figyelmeztetett: „*amilyenek a jogászok, olyan a jog, s mindkettőt a jogi oktatás alakítja*”.¹⁵

1. Csányi Vilmos: A társadalom és a kultúra rendszere, *Népszabadság*, 2013. március 16., 3.
2. *Bibó István (1911–1979): Életút dokumentumokban*, szerk. Huszár Tibor – Litván György – S. Varga István, Budapest, 1956-os Intézet – Osiris Kiadó – Századvég, 1995.
3. Lásd az egyes előadásokat lejegyzőket: *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*, szerk. Dénes Iván Zoltán, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004.
4. Szegedi szociológiai előadás – Mi a tudomány?, in *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*, szerk. Dénes Iván Zoltán, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 36.
5. Uo.
6. A kérdés átfogó elemzését tartalmazza Nagy Zsolt: *A jogi oktatás fejlődése és aktuális kérdései*, Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2004.
7. *Heti Világgazdaság*, 2013. március 14.
8. Szegedi előadás – A szabadság problémája, in *Bibó István egyetemi előadásai 1942–1949*, szerk. Dénes Iván Zoltán, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2004, 220.
9. Bencze Máttyás: *Elvek és gyakorlatok. Jogalkalmazási minták és problémák a bírói ítélezésben*, Gondolat Kiadó, Budapest, 2011.
10. Utasi Ágnes: *Az ügyvédek hivatásrendje*, Budapest, Új Mandátum Kiadó, 1999.
11. Például *A bírói hatalom kérdései*, szerk. Nagy Zsolt, Szeged, 2003.
12. Ezerfős reprezentatív minta az SZTE hallgatóiról: mi a véleményük például az alaptörvény megosztó, nem konszenzusos tartalmáról, lásd: Kérdőív az alkotmányozásról 2011., in *A SZTE ÁJTK alkotmányjogi tudományos diákkörének vitaanyaga*, szerk. Antali Dániel–Jakó Nóra–Sulyok Márton, Pólay Elemér Alapítvány, Szeged, 2011. június 17.
13. Az SZTE ÁJTK-n 2004 óta működik az Alkotmányjogi tanszék keretében a Jogklinikum. A választható tárgyként három szemeszteren keresztül felvehető, többkredites kurzus során a hallgatók – jogi képviselővel foglalkozó tutor tanár felügyelete mellett – ingyenesen adnak tanácsot a karral szerződött civil szervezetek és tagjaik (pl. rákbetegek, munkanélküliek, fogyatékkal élők, veszélyeztetett gyerekek és családjuk, roma nemzetiségi önkormányzati képviselők) számára. A kurzus elején egy intenzív, többnapos felkészítésen kell részt venniük, ahol pszichológus és ügyvéd közreműködésével a magatartásra, a jogi segítő munkára vonatkozó szakmai, etikai követelményeket, valamint a legfontosabb jogszabályokat és közigazgatási ismereteket foglaljuk össze. A létszám korlátozott, de az óra a nappali és a levelezős hallgatók számára

egyaránt nyitott, így több korosztály vesz részt ebben az oktatási formában; évente több száz ügyfélnek nyújtva segítséget (pl. munkaügy, társadalombiztosítás, lakhatás, családi ellátások, gyermekvédelem terén). A hallgatók beszámolóí alapján nagy hatással van rájuk az, hogy életükben először kerülnek kapcsolatba vak, siket, mozgássérült, családi erőszak áldozatává vált, vagy éppen roma emberekkel, akiknek segíteni is tudnak.

14. Az Erasmus-program keretében egyéni tanrendet kér-

nek itthon a hallgatók, mert a mielőbbi végzés a céljuk, így sem külföldön, sem itthon nem merülnek el a tanulásban. Csak a középosztálybeli családok tudják a programban való részvételt finanszírozni, mert az állami és egyetemi hozzájárulás a kiutazáshoz és külföldi tartózkodáshoz nem elég. A rendszer tartalmi, hatékonysági vizsgálata sürgető.

15. Paul D. CARRINGTON: Butterfly Effects: The Possibilities of Law Teaching in a Democracy, *Duke Law Journal*, 1992, 741–742; lásd NAGY (11 vj.).